व्याकरणम्

डॉ.सीमा पाण्डेय
सहा.प्राध्यापक – संस्कृत
शासकीय बिलासा कन्या स्नातको.स्वशासी महा.बिलासपुर ,छत्तीसगढ

प्रत्ययः

यत् शब्दांशः धातोः अथवा शब्दस्य अनन्तरं आगच्छति तत् प्रत्ययः कथ्यते।

- यथा – गम् + क्त्वा = गत्वा
- गुरू + तरप् = गुरूतर

- प्रत्ययस्य भेदाः –
- प्रत्ययस्य सप्त भेदाः सन्ति –

प्रत्ययः

- विकिरणा प्रत्ययः
- सुप् प्रत्ययः
- तिङ्. प्रत्ययः
- कृदन्त प्रत्ययः
- तद्धित प्रत्ययः
- स्त्री प्रत्ययः
- सनादि प्रत्ययः

तद्धित प्रत्ययः

- एते प्रत्ययाः संज्ञाः सर्वनामस्य विशेषणस्य च शब्दानां अनन्तरं आगच्छन्ति।
- यथा – अश्वपति + अण् = आश्वपत्

कृदन्त प्रत्ययः

- तिङ्. अतिरिक्तं यत् प्रत्ययः धातुभिः सह युज्यते तत् कृदन्त प्रत्ययः कथ्यते।
- यथा – पठ्. + ण्वुल् = पाठक

स्त्री प्रत्ययः

- शब्दानां स्त्रीत्व विवक्षायां प्रयुक्तं प्रत्ययः स्त्री प्रत्ययः कथ्यते।
- यथा – अश्व + टाप् = अश्वा
- सूत्रनिर्देशपूर्वकं सिद्धिकार्यम् –
- तव्यत् प्रत्ययः –
- तव्यत्तव्यानीयरः– धातुभिः सह भावं कर्मं च अर्थे तव्यत् ,तव्य , अनीयर् च प्रत्ययाः भवन्ति।

- यथा –
- चि + ṭ तव्यत् **तव्यत्तव्यानीयरः सूत्रेण** चि धातुनाः सह तव्यत् प्रत्ययः भूत्वा
- चि + ṭ तव्य **हलन्त्यम्** सूत्रेण 'त्' वर्णस्य इत् संज्ञा भूत्वा **तस्य लोपः** सूत्रेण 'त्' वर्णस्य लोपं भूत्वा
- चे + तव्य **सार्वधातुकार्धधातुकयोः** सूत्रेण धातोः अन्तिमं 'इ' स्वरं गुणं भूत्वा
- चेतव्य इति शब्दं सिद्धम्।

- **ण्वुल् प्रत्ययः–**
- सूत्रम् – **ण्वुल्तृचौ** – धातुभिः सह कर्ता अर्थे ण्वुल् तृच् च प्रत्ययौ भवतः।
- यथा – पठ् + ण्वुल् **ण्वुल्तृचौ** सूत्रेण पठ् धातुना सह ण्वुल् प्रत्ययं भूत्वा
- पठ् + वु **चुटू** सूत्रेण ण् वर्णस्य **हलन्त्यम्** सूत्रेण ल् वर्णस्य च इत् संज्ञा भूत्वा **तस्यलोपः** सूत्रेण तयोः लोपौ भूत्वा
- पठ् + अक **युवोरनाकौ** सूत्रेण वु स्थाने अक आदेशं भूत्वा
- पाठ् + अक **अत उपधायाः** सूत्रेण धातोः उपधां वृद्धिं भूत्वा
- पाठक इति शब्दं निष्पन्नम्।

|| इति शुभम् ||